

A PATRIARCHÁLIS ÉRVELÉSMÓD ÉS KORAMODERN FORRÁSAI*

TUSSAY Ákos
tudományos segédmunkatárs (NKE ÁNTK, PPKE JÁK)

Tanulmányomban a koramodern politikai gondolkodás egyik meghatározó érvelésmódját, az úgynevezett patriarchális felfogást és ennek forrásait teszem vizsgálódásom tárgyává. E vizsgálódás során elsősorban arra a kérdésre keresem a választ, hogy mennyiben helytálló a patriarchális felfogást saját jogán, mintegy a fejedelmi abszolútizmus doktrínájának igazolásához önállóan is felhívható magyarázóelvként tekinteni és tisztán eszmetörténeti szempontból nézve, mennyiben legitím a XVI–XVII. század számos royalista teoretikusának elméletét patriarchálisnak aposztrofálni? Úgy vélem, a patriarchális felfogás modern szakirodalomban élő jelentéstartalma valójában nem alkalmazható sem történeti kategóriaként, sem pedig retrospektíve az úgynevezett *divine right* elméleteken belüli rendszerezést lehetővé tevő magyarázóelvként. Épp ellenkezőleg, a patriarchálisnak nevezett felfogás tulajdonképpen a XVII. századi angol politikai filozófia valós kérdéseinek egy alapvető félreértelmezéséből fakad. E tézis bizonyítása ugyanakkor több szempontból is nehézségekbe ütközik. Az első ilyen nehézség fogalmi szinten, a vizsgált intézmény vonatkozásában merül fel. A második nehézséget pedig az szolgálja, hogy az előbb említett félreértést kizárólag a polgárháborús irodalom önálló, valamint a trónöröklési válság és a dicsőséges forradalom kapcsán kibontakozó recepció összevetésével, azaz gyakorlatilag legkevesebb Robert Filmer (1588–1653), Thomas Hobbes (1588–1679), Edward Gee (1613–1660), John Locke (1632–1704), Edmund Bohun (1645–1699) és James Tyrrell (1642–1718) munkásságának átfogó, az általuk érintett polémiákra is kiterjedő, elemzésével lehetséges feltárni, mely munka azonban túlterjeszkedik jelen tanulmány keretein. Mindezek szellemében, dolgozatom egyedül a patriarchálisnak nevezett érvelésmód és koramodern forrásainak értelmezésére szorítkozik anélkül, hogy kísérletet tenne a szakirodalomban uralkodó jelentéstartamban foglalt félreértelmezés történeti okainak magyarázatára.

* A kézirat az Igazságügyi Minisztérium jogászképzés színvonalának emelését célzó programjai keretében jött létre.

1. Problémafelvetés: patriarchalizmus és eszmetörténete

Az általánosan elfogadott értelmezés szerint a patriarchalizmus egy olyan, alapvetően historikus, társadalomtudományi megközelítést takar, ami szerint az emberi közösségek kezdetben az ősatyák, pátriárkák, hatalma alatt álltak.¹ Max Weber értelmezésében például a patriarchalizmus, a gerontokráciával együtt, a tradicionális uralmi típusok egyike, mely azon állapotot jelöli, amelyben egy, jellemzően kezdetleges, ökonómiai közösség felett az uralmat egyetlen személy szigorú öröklési szabályok alapján gyakorolja. Jellegzetessége, hogy „die Gewalt der Gerontokraten sowohl wie des Patriarchen im reinen Typus an der Vorstellung der Beherrschten (»Genossen«) orientiert ist: daß diese Herrschaft zwar traditionales Eigenrecht des Herrn sei, aber material als präeminentes Genossenrecht, daher in ihrem, der Genossen, Interesse ausgeübt.”²

A modern szakirodalomban a patriarchalizmus és ezzel együtt az úgynevezett patriarchális érvelési mód ugyanakkor nem csak jogtörténeti, vagy államelméleti kategóriaként, hanem legtöbbször normatív értelemben, a hatalomgyakorlás egyik, jellemzően koramodern legitimitációs típusaként kerül elő. Ez utóbbi értelemben azonban a patriarchális jelző által takart jelentéstartam már sokkal kevésbé illeszthető valamiféle egzakt fogalmi keretrendszerbe.³

A patriarchalizmus legrészletesebb meghatározását Gordon J. Schochet adja, aki *Patriarchalism in Political Thought* című művében a patriarchalizmus három típusát különíti el, úgymint antropológiai, erkölcsfilozófiai és ideológiai értelmezés.⁴ Nézete szerint antropológiai értelemben a patriarchalizmus tisztán deskriptív és historikus, mely egyedül az első emberi közösségek eredetére kíván magyarázattal szolgálni, úgy, hogy sok esetben az atyai hatalmat még csak nem is azonosítja a politikai hatalommal.⁵ Az erkölcsfilozófiai értelmezés ezzel szemben normatív, alapvetése szerint „[m]an had never been without society and government, and the constraints of social hierarchy were integral and perpetual parts of his existence.”⁶ Végül az úgynevezett ideológiai értelmezéssel Schochet azon megközelítést jelöli, mely számottevő historikus, vagy normatív érv felhívása nélkül, egyszerűen az atya képére és az ezzel járó alapvető en-

¹ ‘Patriarchalizmus’ In: *Révai Nagy Lexikona. Az ismeretek enciklopédiája*. XV. kötet: Ottó–Racine. Budapest, Révai Testvérek Irodalmi Intézet Rt., 1922. 248.

² Max WEBER: *Wirtschaft und Gesellschaft. Grundriss der Verstehenden Soziologie*. Tübingen, J. C. B. Mohr, ³1972. 133.

³ Vö. RIGÓ Balázs: *Sir Robert Filmer és a patriarchális államelmélet. Érzelmek, család és a hatalom legitimitációja a kora újkorban*. Doktori értekezés. Budapest, 2020. 21.; RIGÓ Balázs: Szemelvények a patriarchális államelmélet irodalmából. Historiográfiai áttekintés. In: BIRHER Nándor – MISKOLCZI-BODNÁR Péter – NAGY Péter – TÓTH J. Zoltán (szerk.): *Studia in honorem István Sipta 70*. Budapest, KRE ÁJK, 2022. 411–412.

⁴ Gordon J. SCHOCHET: *Patriarchalism in Political Thought. The Authoritarian Family and Political Speculation and Attitudes Especially in Seventeenth-Century England*. Oxford, Basil Blackwell, 1975. 10–16.

⁵ Uo. 11.

⁶ Uo. 12.

gedelmességi kötelezettségre alapoz, elsősorban a XVI–XVII. századi Anglikán Egyház társadalmi tanítására gondolva itt.

A patriarchalizmussal foglalkozó azon modern szerzők, akik fogalmi szinten is törekednek valamiféle meghatározással élni, zömében Schochet felosztását veszik alapul. Ekként James Daly is elfogadja Schochet antropológiai értelmezését, jóllehet pont a schochet-i erkölcsfilozófiai és ideológiai értelmezések nehezen körülhatárolható volta miatt e két kategória analogikus és jogi patriarchalizmussal történő felváltását javasolja. Nézete szerint „[a]nalogical patriarchalism would affirm that fatherly and political power were similar and resembled one another on different planes of obligation, but that they were different in some respects.”⁷ Míg az úgynevezett jogi patriarchalizmus „regarded fatherly and political power as identical.”⁸

Bár Cesare Cuttica alapjaiban veti el a schochet-i felosztást, saját elméletét mégis rá alapozva a patriarchalizmust a koramodern politikai nyelvhasználat egyik típusaként írja le és így a patriarchalizmust politikai patriarchalizmus értelemben definiálja.⁹ Végül a hazai szakirodalomból Rigó Balázs nevét szükséges kiemelni, aki a schochet-i hármas felosztás jogosultságát elismerve egy további, negyedik értelmezéssel egészíti ki a patriarchalizmus palettáját, „ez pedig nem más, mint a legitimációs-emocionalista értelmezés.”¹⁰ Ez utóbbi „értelmezés alapján a patriarchalizmus célja a konkrét politikai eseményekre akár valós időben, akár utólagos felhasználás révén adott intellektuális válasz, azaz a hatalom elméleti úton történő legitimációja.”¹¹

A schochet-i értelmezés alternatíváiként három megközelítést szükséges megemlíteni ahhoz, hogy teljes képet kaphassunk a patriarchalizmus modern szakirodalomban uralkodó olvasatáról. Ezek közül időrendi sorban az első Peter Laslett monumentális demográfiai kutatási eredményeire támaszkodó interpretációja, mely a patriarchalizmusnak egyfajta szociológiai értelmezése,¹² amire maga a schochet-i felosztás is nagyban támaszkodik.¹³ A második William H. Greenleaf harmonikus értelmezése, mely a patriarchális érvelést is a világ rendezettségébe vetett hitből táplálkozó és a kozmikus harmónia filozófiai hagyományára építő sajátos analogikus érvtípusként képzeli el.¹⁴ Ezen elméletre alapoz Glenn Burgess is, aki a patriarchalizmust „an

⁷ James DALY: *Sir Robert Filmer and English political thought*. Toronto, University of Toronto Press, 1979. 71. 49. lábjegyzet.

⁸ Uo.

⁹ Cesare CUTTICA: *Sir Robert Filmer (1588–1653) and the patriotic monarch. Patriarchalism in seventeenth-century political thought*. Manchester, Manchester University Press, 2012. 4–6.

¹⁰ RIGÓ (2020) i. m. 38.

¹¹ Uo.

¹² Peter LASLETT: Introduction: The history of the family. In: Peter LASLETT – Richard WALL (eds.): *Household and family in past time. Comparative studies in the size and structure of the domestic group over the last three centuries in England, France, Serbia, Japan and colonial North America, with further materials from Western Europe*. Cambridge, Cambridge University Press, 1972. 1–89.

¹³ Vö. Gordon J. SCHOCHET: Patriarchalism, Politics and Mass Attitudes in Stuart England. *The Historical Journal*, vol. 12., no. 3. (1969) 413–441.

¹⁴ William H. GREENLEAF: *Order, Empiricism and Politics. Two Traditions of English Political Thought 1500–1700*. Oxford, Oxford University Press, 1964.

important sub-language closely attached to order theory” meghatározással írja le.¹⁵ Végül pedig Johann P. Sommerville olvasatát kell megemlíteni, aki a patriarchalizmust az uralkodói hatalom isteni jogalapú felfogásának egyik lehetséges alapelveként tekinti és a kormányzati hatalom atyai jellegét emeli ki.¹⁶

A számos különbözőség ellenére valamennyi fent említett elemzés bír bizonyos közös tulajdonságokkal, úgymint valamennyien megegyeznek abban, hogy a patriarchális felfogás jellegadó sajátosságaként a kormányzati és atyai hatalom közötti valamilyen hasonlóság tételezését jelölik meg, a patriarchális érvelést elsősorban a Stuart-kori Angliával kötik össze,¹⁷ és a patriarchális érvelés szempontjából megkülönböztetett jelentőséget tulajdonítanak az elmélet fő szószólójának, Robert Filmernek.

Ez utóbbi megállapítás azért is bír kiemelt jelentőséggel, mivel a fenti interpretációk Greenleaf és Burgess, illetve valamelyest Johann P. Sommerville kivételével mind Filmer-elemzésekből nőttek ki magukat. Elgondolkodtató tehát, hogy vajon a fenti patriarchális olvasatok vajon nem Filmer-értelmezések extrapolációi-e érvelésükben és filozófiai alapállásukban hasonló művekre?

Jóllehet a patriarchális felfogás alapját szolgáltató patriarchátus, mint társadalmi intézmény, etimológiailag antik görög gyökerekre nyúlik vissza, jelzős alakjában (πατριαρχικός) kizárólag biblikus értelemben, vagy a biblikus értelemről származtatott jelentéssel fordul elő a ránk maradt görög irodalomban. Mi több, a patriarchális jelző az érvelés szempontjából kritikus jelentőségű polgárháborús és polgárháború előtti angol pamflet-irodalomban is csak biblikus értelemben tűnik elő, azt a benyomást keltve, hogy az általunk patriarchálisnak aposztrofált felfogás a politikai hatalom önálló magyarázóelveként valójában a vizsgált korszakban explicite nem is létezett. Ezt a sejtést erősíti, hogy a patriarchális jelző mindösszesen három alkalommal fordul elő Robert Filmer műveiben és ezen szöveghelyek is az ószövetségi patriarchák hatalmára alkalmazzák,¹⁸ illetve, hogy a patriarchalizmus mint kifejezés Edward Phillips meghatározó, 1658-as szótárából is hiányzik.¹⁹

Mindazonáltal, ezzel, a skinner-i értelemben vett anakronizmussal²⁰ együtt is vizsgálatra érdemesnek mutatkozik az uralkodói és atyai hatalom közötti politikai analógia normatív értelemben vett alkalmazásának, azaz lényegében magának a patri-

¹⁵ Glenn BURGESS: *The Politics of the Ancient Constitution. An Introduction to English Political Thought, 1603–1642*. London, Palgrave MacMillan, 1992. 134.

¹⁶ Johann P. SOMMERVILLE: *Royalists and Patriots. Politics and Ideology in England 1603–1640*. London, Routledge, 2014. 29–37.

¹⁷ Ez alól üdítő kivételt képez például Cesare Cuttica, aki Filmer és a kortárs francia abszolutista teoretikusok közötti hasonlóságokra hívja fel a figyelmet. Cesare CUTTICA: Anti-Jesuit patriotic absolutism: Robert Filmer and French ideas (c. 1580–1630). *Renaissance Studies*, vol. 25., no. 4. (2011) 559–579.

¹⁸ Sir Robert FILMER: Patriarcha. The Naturall Power of Kinges Defended against the Unnatural Liberty of the People, etc. In: Sir Robert FILMER: *Patriarcha and Other Writings*, ed. Johann P. SOMMERVILLE. Cambridge, Cambridge University Press, 1991. 7–9.

¹⁹ Edward PHILLIPS: *The New World of English Words. Or a General Dictionary etc.* London, E. Tyler, 1658.

²⁰ Quentin SKINNER: *Visions of Politics. Vol. I: Regarding Method*. Cambridge, Cambridge University Press, 2002. 60.

archális felfogásnak az eszmetörténete. Igaz, sokat sejtető módon, ez utóbbi felfogás eszmetörténetével kapcsolatban Gordon Schochet úgy fogalmaz, „[i]t was not until the seventeenth century that familial reasoning was used as a direct justification of political obligation”,²¹ holott az uralkodó–atya analógia normatív alkalmazása valójában legkevesebb egészen Homéroszig nyúlik vissza.

Homérosz Zeusz mindenek feletti hatalmát gyakran a πατήρ ἀνδρῶν τε θεῶν τε (emberek és istenek atyja) eposzi jelzővel adja vissza,²² de való igaz, hogy ennek jelentőségét nem fejti ki a „Ión Költő”. Homéroszhoz némileg hasonló módon, Hérakleitosz (c. Kr.e. 545–478) az LIII. töredékben a háborút jelöli meg mindenek univerzális atyja és uraként: Πόλεμος πάντων μὲν πατήρ ἐστι, πάντων δὲ βασιλεύς, καὶ τοὺς μὲν θεοὺς ἔδειξε τοὺς δὲ ἀνθρώπους, τοὺς μὲν δούλους ἐποίησε τοὺς δὲ ἐλευθέρους (a háború mindenek atyja és mindenek királya, és némelyekről megmutatja, hogy istenek, másokról, hogy emberek; némelyeket szolgává tesz, másokat pedig szabadokká),²³ ami a korai sztoa közvetítésének köszönhetően szintén hatott a későbbi gondolkodókra.²⁴ Ekként, valószínűleg sztoikus hatásra Dión Khrüszosztomosz (c. 40–120) például XXXVI. beszédében a kozmopolisz leírása során kifejti, hogy a költők az első és leghatalmasabb istent mind a racionális teremtmények atyjának és királyának nevezik (οἷτοι δ’ οὖν πάντες οἱ ποιηταὶ κατὰ ταῦτὰ τὸν πρῶτον καὶ μέγιστον θεὸν πατέρα καλοῦσι συλλήβδην ἅπαντος τοῦ λογικοῦ γένους καὶ διὴ καὶ βασιλέα),²⁵ de ezzel együtt is eltörpül Hérakleitosz hatása a középső platonikus Homérosz recepciók jelentőségéhez képest.

Hogy ez utóbbiak közül csak néhányat említsek, a Sztobaios IV. századi *Antológiájában* fennmaradt és az egyébként ismeretlen püthagoreus Diótozenésznek tulajdonított *A királyságról* szóló töredék, mely valószínűleg a korai császárkorra datálható, ekként fogalmaz: „A jó királyok belső rendje olyan, mint az isteneké, kiváltképp Zeuszé, a mindenség uráé. És ez utóbbi pedig egyfelől hódolatra és tiszteletre méltó kimagaszló erényessége folytán, másfelől meg üdvös, mivel jóakarató és jötevő és ebben az értelemben mondja a Ión Költő is, hogy »emberek és istenek atyja».”²⁶ Illetve talán még az előbbinél is ékesebb példával szolgál a soron következő Sztobaiosz-töredék, melyet a ránk maradt lemma a lokroszi püthagoreus Szthenidász *A királyságról* szóló művéből eredeztet. Eszerint:

²¹ SCHOCHE (1975) i. m. 19.

²² HOMÉROSZ: *Iliász*. I, 544; VIII, 49; XXII, 167.; HOMÉROSZ: *Odüsszeia*. I, 28.

²³ A töredék értelmezéséhez ld. HERACLITUS: *The Cosmic Fragments*. A Critical Study with Introduction, Text and Translation by G. S. KIRK. Cambridge, Cambridge University Press, 1954. 245–249.

²⁴ Vö. MALCOLM SCHOFIELD: *The Stoic Idea of the City*. With a new Foreword by Martha C. NUSSBAUM. Chicago, University of Chicago Press, 1999. 74–76.

²⁵ DIÓN KHRÜSZOSZTOMOSZ: *Orationes*. XXXVI, 35.

²⁶ SZTOBAIOSZ: *Anthologium*. IV, 7,62. „ἔχοντι γὰρ τὰς διαθέσεις τοιαύτας καὶ οἱ θεοὶ καὶ μάλιστα ὁ κρατῶν πάντων Ζεὺς· καὶ γὰρ οὗτος σεμνὸς μὲν ἐντι καὶ τίμιος διὰ τὴν ὑπεροχὴν καὶ τὸ μέγεθος τῆς ἀρετᾶς, χραστός δὲ διὰ τὸ εὐεργετικός τε ἦμεν καὶ ἀγαθοδότας, ὅκως δὴ καὶ λέγεται ὑπὸ τῷ Ἴωνικῷ ποιητᾷ ὡς κ’ εἶη ‘πατήρ ἀνδρῶν τε θεῶν τε’”

„És elsősorban ezen okból nevezik az első istent istenek és emberek atyjának, mivel gyöngéd minden teremtményével és soha meg nem szűnik kormányozni őket és nem elégszik meg azzal, hogy minden létező teremtője legyen, hanem nevelője és tanítója is mindennek, ami jó és törvényhozója is mindeneknek. És ilyen a király is, aki a földön és az emberek között törekszik uralkodni.”²⁷

Ezekből a példákban is kitűnik, hogy az uralkodói és atyai hatalom közötti analógia normatív alkalmazása nem állt távol az antik görög politikai gondolkodás különböző hagyományaitól, mégis a magam részéről tartózkodnék attól, hogy az alapul fekvő érvelést bármilyen formában is patriarchálisnak nevezzem. Ennek oka, legalábbis a szöveghelyek döntő többségét adó középső platonikus hagyomány esetén,²⁸ hogy az analógia meggyőző erejét nem specifikusan az atyai és uralkodói hatalom közötti releváns hasonlóságból, hanem a kozmosz rendezettségébe és hierarchikus felépülésébe vetett mély filozófiai meggyőződésből származtatja.

Magának a kozmikus szümpatheíának az eszméje, vagyis annak a gondolata, hogy a kozmosz racionálisan elrendezett és részei között harmonikus kapcsolat tételezhető, nem a középső platonizmus találmánya, hanem közismerten korai sztoikus dogma.²⁹ Ennek egy sajátos megjelenési formája az újpüthagoreus töredékekre jellemző szüsztema (σύστημα) fogalmában kifejeződő eszme, melyet az újpüthagoreus politikai filozófia egyik legnagyobb tekintélyének számító Bruno Centrone olyan komplex struktúraként definiál, amely több, különböző részből tevődik össze és bár e részek sokszor akár teljesen ellentétesek is egymással, egységüket mégis képes egy közös, minden ellentétet átívelő rendezőelv biztosítani.³⁰ Ezen újpüthagoreus megközelítés legszemléletesebb és vizsgálódásunk szempontjából is leginkább releváns példáját a spártai Kallikratidásznak tulajdonított töredékben olvashatjuk.

A mindenséget tehát úgy kell felfogni mint a rokonok közötti közösség egy komplex rendszere. De minden komplex rendszer ellentétes és különböző dolgokból áll és egyetlen, méghozzá a legkiválóbb elemre való tekintettel és figyelemmel a közérdekre kerül elrendezésre. [...] Így a család is, ami családtagok közötti közösségnek a komplex rendszere, ellentétes és különböző részekből

²⁷ SZTOBAIOSZ: *Anthologium*. IV, 7,63. „διὰ τοῦτο γάρ που μάλιστα καὶ νενομίχθαι τὸν πρῶτον θεὸν πατέρα μὲν θεῶν, πατέρα δὲ ἀνθρώπων ἦμεν, ὅτι ἡπιος πρὸς πάντα τὰ ὑπ’ αὐτῷ γενόμενα ἐντί, καὶ ἀντεχόμενος τᾶς προστασίας οὐδέποκα παύεται, οὐδὲ ἤρκεται τῷ ποιητᾶς μόνον πάντων γεγονέναι, ἀλλὰ καὶ τροφεὺς διδάσκαλός τε τῶν καλῶν πάντων καὶ νομοθέτας πέφυκε πᾶσιν ἐπίσας, τοιοῦτον θέμις ἦμεν καὶ τὸν ἐπὶ γᾶς καὶ παρ’ ἀνθρώποις ἀγεμονὲν μέλλοντα βασιλεῖα”

²⁸ A teljesség igénye nélkül ld. Peter VAN NUFFELEN: *Rethinking the Gods. Philosophical Readings of Religion in the Post-Hellenistic Period*. Cambridge, Cambridge University Press, 2011. 101. 2. lj.

²⁹ Vö. SZOBOSZLAI-KISS Katalin: *Poszeidóniosz. Töredékek és kommentár*. Budapest, ELTE BTK – L’Harmattan – Magyar Filozófiai Társaság, 2009. 74–80. A kozmikus hierarchia középső platonikus értelmezésével kapcsolatban ld. VAN NUFFELEN i. m. 101–121.

³⁰ Bruno CENTRONE: The pseudo-Pythagorean writings. In: Carl A. HUFFMAN (ed.): *A History of Pythagoreanism*. Cambridge, Cambridge University Press, 2014. 321.

áll és egyetlen, még hozzá a legkiválóbb elemre, a családfőre tekintettel került elrendezésre és figyelemmel a közjóra, az egyetértésre.³¹

E rövid eszmetörténeti áttekintés eredményeként megállapíthatjuk tehát, hogy az uralkodói és atyai hatalom hasonlóságára építő, konvencionálisan patriarchálisnak tekinthető érvelés az antik görögségnél valójában nem élvezett olyan megkülönböztetett szerepet, ami indokolná, hogy kiemeljük a többi harmonikus toposz közül. Az uralkodó filozófiai értelemben vett atyaságának mint normatív elvárásnak a megfogalmazása semmivel sem volt tehát hangsúlyosabb, mint a többi analógia, úgymint hadvezér, kormányos, pásztor, stb. alapján támasztott kormányzástani elvárás.

2. Patriarchalizmus a kora újkorban

Az előbbieken tárgyalt analogikus érvelési mód, és ezzel az uralkodói és atyai hatalom közötti analógia normatív értelemben való alkalmazása, korántsem valamiféle antik sajátosság. A világ rendezettségébe vetett hit és a különféle szférák közötti harmónia gondolata meghatározó módon jelen volt a koramodern politikai gondolkodásban is, ami legszemléletesebben a létezés nagy láncolatának eszméjében fejeződött ki.³² E felfogás különösen termékeny talajra talált a tudor- és stuart-kori Angliában, melyet jól illusztrálnak például az első ízben 1547-ben kiadott *Book of Homilies X., An Exhortation concerning Good Order and Obedience to Rulers and Magistrates* címet viselő homíliájának kezdő sorai is. Eszerint:

„Almighty God hath created and appointed all things in heaven, earth, and waters, in a most excellent and perfect order. In heaven he hath appointed distinct and several orders and states of archangels and angels. In earth he hath assigned and appointed kings, princes, with other governors under them, in all good and necessary order. [...] and man himself also hath all his parts both within and without, as soul, heart, mind, memory, understanding, reason, speech, with all and singular corporal members of his body, in a profitable, necessary, and pleasant order: every degree of people in their vocation, calling, and office, hath appointed to them their duty and order: some are in high degree, some in low, some kings and princes, some inferiors and subjects, priests and layman, masters and servants, fathers and children, husbands and wives, rich

³¹ SZTOBAIOSZ: *Anthologium*. IV, 28,16. „Τὸ μὲν ὦν ὄλον ὑπολαπτέον εἶμεν σύστημα κοινωνίας συγγενικᾶς. σύστημα δὲ πᾶν ἕκ τινων ἐναντίων καὶ ἀνομοίων σύγκειται, καὶ ποτὶ ἔν τι τὸ ἄριστον συντέτακται, καὶ ἐπὶ τὸ κοινὸν συμφέρον ἐπαμφέρεται: [...] οὕτως δὲ καὶ ὁ οἶκος, σύστημα κοινωνίας συγγενικᾶς ὑπάρχων, ἕκ τινων ἀνομοίων συνέστηκε καὶ ἐναντίων μερέων, καὶ ποτὶ ἔν τι τὸ ἄριστον συντέτακται, τὸν οἰκοδεσπότην, καὶ ποτὶ τὸ κοινὸν συμφέρον ἐπαμφέρεται, τὰν ὁμοφροσύναν.

³² Ld. Arthur O. LOVEJOY: *The Great Chain of Being. A Study of the History of an Idea*. Cambridge, Mass., Harvard University Press, 2001.; GREENLEAF i. m. 14–57.; James DALY: *Cosmic Harmony and Political Thinking In Early Stuart England. Transactions of the American Philosophical Society Held at Philadelphia for Promoting Useful Knowledge*, vol. 69., no. 7. (1979) 3–41.; KONTLER László: *Az állam rejtelmei. Brit konzervativizmus és a politika kora újkori nyelvei*. Budapest, Atlantisz, 1997. 30–53.

and poor; and every one have need of other; so that in all things is to be lauded and praised the goodly order of God [...]”³³

Mivel e harmonikus felfogás szerint a természeti és társadalmi hierarchia egyaránt Isten alkotása, ezért az engedetlenség bármilyen formája a természet rendje elleni lázadás, azaz végső soron Isten tekintélye elleni támadás is egyben. Hogy ennek elejét vegyék, a protestáns egyházak a XVI. századtól kezdve elvi éllel törekedtek a mindenféle tekintélynek való engedelmisségre szólítani híveiket,³⁴ minek során az Anglikán Egyház különösen nagy hangsúlyt fektetett a „tiszteled atyádat!” parancsolat kiterjesztő értelmezésére. A parancsolat kiterjesztő értelmezésével számtalan helyen találkozhatunk, így nem is meglepő, hogy John Overall (1559–1619) norwich-i püspök az 1606-os *Convocation Book*-ban úgy fogalmaz, „it is generally agreed upon that obedience to kings and civil magistrates is prescribed to all subjects in the fifth commandment, where we are enjoined to »honour our parents.«”³⁵ Ugyanakkor éppen e felfogás általános elfogadott volta miatt Gordon Schochet-tel ellentétben, úgy gondolom, helytelen e körben bármilyen értelemben is patriarchalizmusról beszélni.

A vizsgált korszak másik jellegzetessége, hogy néhány szélsőséges esettől – úgy mint Thomas Hobbes elmélete – eltekintve a XVI–XVII. század politikai teoretikusai általában elfogadták azt az Arisztotelészre visszavezethető tézist,³⁶ miszerint az emberi közösségek eredetüket a primitív családokból származtatják. Ez alapján ugyanakkor a másik schochet-i kategória, az úgynevezett antropológiai értelmezés is elveszíti magyarázó erejét, hiszen a vita nem akörül folyt, hogy az első politikai közösségek a családokból nőtték-e ki magukat, hanem hogy az első családok politikai közösségek voltak-e?

Annak érdekében, hogy a szerződéselméletek alapját képező természetes szabadság tézisében foglalt lehetetlenséget kimutassák, a fejedelmi abszolutizmus Stuart-kori képviselői közül többen igyekeztek bizonyítani, hogy az arisztotelészi ökonómiai és politikai közösségek közötti megkülönböztetés téves, hiszen az első család, Ádám családja, valójában politikai közösség is volt és Ádám családfőként ugyan, de politikai hatalmat gyakorolt fölötté.³⁷ Ahhoz ugyanakkor, hogy a patriarchalizmus így felfogott, szűkített erkölcsfilozófiai értelmezését a maga teljességében és történeti kontextusában megragadhassuk, szükségesnek látom a releváns források legalább vázlatos áttekintését.

Robert Filmer munkásságán kívül, amivel a következő részben külön is foglalkozni fogunk, legkevesebb hat olyan royalista gondolkodót említhetünk meg e körben, akik a patriarchalizmus antropológiai és ideológiai értelmezésén túl valamilyen mértékben

³³ CHURCH OF ENGLAND: *An Exhortation concerning Good Order and Obedience to Rulers and Magistrates*. In: *Certain Sermons or Homilies Appointed to be Read in Churches in the time of the late Queen Elisabeth of Famous Memory* etc. Oxford, Oxford University Press, 1623. 95.

³⁴ John W. ALLEN: *A History of Political Thought in the Sixteenth Century*. London, Methuen, 1957. 9. A 'doctrine of non-resistance' angliai eszmetörténetéhez ld. uo. 125–133.

³⁵ CHURCH OF ENGLAND: *The Convocation Book of MDCVI. Commonly Called Bishop Overall's Convocation Book, Concerning the Government of God's Catholic Church* etc. Oxford, John Henry Parker, 1844. I. 16. 23.

³⁶ ARISZTOTELÉSZ: *Politika*. 1252b.

³⁷ Vö. SCHOCHET (1975) i. m. 12–14.; SOMMERVILLE (2014) i. m. 32.

az erkölcsfilozófiai értelmezés fogalmi körébe vonható érveket is felvonultattak műveikben. Közülük időrendi sorban az első a flamand származású anglikán teológus, Hadrianus Saravia (1532–1612), aki *De imperandi autoritate, et Christiana obedientia* című munkájában hosszasan értekezik a politikai kormányzat eredetéről.³⁸ Alaptézise szerint hibás az az elgondolás, mely a kormányzati hatalom eredetét valamiféle szabad megállapodásból származtatja, hiszen az ember természetszerűleg nem születik szabadnak (*homines natura non nascuntur liberi*).³⁹ Ennek oka pedig, hogy a természet törvényénél fogva minden ember atyai hatalom alá születik, így viszont azt is be kell látnunk, hogy minden emberi közösségben a kormányzati hatalom Istentől ered és a természet törvénye alapján illeti meg az uralkodót és nem pedig azért, mert a kormányzattal szabad belátásukból hozzájárulásukat adták a hatalomgyakorláshoz.⁴⁰

Saravia után másodikként John Buckeridge (c. 1562–1631) rochesteri, későbbi elyi püspököt kell számba vennünk, aki *De potestate papae in rebus temporalibus, sive in regibus deponendis usurpata* című monumentális művében egymással azonosítja a királyi és atyai hatalmat, megfogalmazva ezzel egy, a vizsgált szerzői körben gyakran visszatérő, közhelyszerű érvet. Eszerint az atyai és királyi hatalom nem csak lényegileg, hanem tulajdonképpen is azonos, jóllehet, kiterjedésében különbözik a kettő egymástól. Ebből azonban az is következik, hogy minden családfő saját családjában mintegy király, és minden király saját királyságában mintegy családfő is, amely észrevétel teret enged a *pater patriae* fogalmára alapozó későbbi erőteljes royalista retorikának.⁴¹ Ez lesz az a közhelyszerű érv, ami az arminianus prédikátor, Thomas Jackson (1579–1640), *A Treatise of Christian Obedience* című művében is szinte szó szerint visszaköszön.

„As the subordination of divers persons to their father or first progenitor (as to one head) did make one tribe or family, so the subordination or subjection of divers tribes or families to one chief did make a kingdom. And how great soever a kingdom may be for circuit of lands, or multitude of persons, yet kingly authority and fatherly authority, as they are both the ordinance of God, differ not in nature or quality, but only in quantity or extent. For this reason the

³⁸ Saravia értelmezéséhez ld. Johann P. SOMMERVILLE: Richard Hooker, Hadrian Saravia, and the Advent of the Divine Right of Kings. *History of Political Thought*, vol. 4., no. 2. (1983) 229–245.

³⁹ Hadrianus SARAVIA: *De imperandi autoritate, et Christiana obedientia*. London, Reg. Typog., 1593. 6.

⁴⁰ Uo. „Naturae lege filiusfamilias in patris est potestate: cui etsi sponte pareat, liberque; dicatur, tamen quatenus sui iuris non est, sed patris subiectus arbitrio, non multum differt a servo. Quocirca imperii potestas, non hominum consilio & consensu, sed a Deo & naturae quadam lege profecta est: ut ea veluit vitali quodam spiritu omnis hominum societas, quae unum corpus ex pluribus conficit, regetur.”

⁴¹ John BUCKERIDGE: *De potestate papae in rebus temporalibus, sive in regibus deponendis usurpata* etc. London, John Bill, 1614. 282. „Potestas enim patria & regia, quoad essentiam & rem eadem sunt, etsi ambitu & extensione differant: eadem enim est potestas in una familia & in multis; quod est Pater in una familia, hoc est Rex in multis: Pater in familia sua Rex quidam, sive Regulus: Rex in regno Pater quidam patriae: ut prudentia domestica quaedam regia familiae potestas est, sic regalis potestas civitatis est, & unius gentis, aut maioris re familiaris: sic Aristoteles.”

government royal is of all other kinds the most agreeable to nature, as taking its original most immediately from the course of nature.⁴²

Valamint már a polgárháború kontextusában találkozhatunk ugyanezzel a toposszal az ifjabb Dudley Digges (1613–1643) *The Unlawfulness of Subjects taking up Armes against their Sovereigne* című munkájában, igaz, Digges tisztán történeti érvként használja és maga is elismeri, hogy a jelenkori problémák megoldására a patriarchális érv legitím módon nem hívható fel.⁴³

„For though it be most true, that paternall authority was regall, and therefore this of God immediate constitution, and founded in nature, yet it is not much pertinent to the present decision, nor can it necessarily concerne moderne controversies betweene Rulers and People. Because it is most evident, no King at this day (and most lesse other Governours) holds his Crowne by that title, since severall paternall powers in every State are given up, and united in one common father, who cannot pretend a more immediate kindred to Adam, then all the rest of mankind.”⁴⁴

Végül említést érdemel Roger Maynwarding (1589/90–1653) püspök *The First Sermon, Preached before the Kings Majestie* és John Spelman (1594–1643) *A View of a Printed Book Intitled Observations upon His Majesties late answers and expresses* című művében elővezetett, alapvetően a politikai kormányzat adamita jellegét hangsúlyozó érvelése. Ezek szerint a politikai kormányzat isteni eredetű és természetes, mely Ádám és a patriarchák atyaságára vezethető vissza.⁴⁵ Arra pedig, hogy a patriarchák hatalma valóban politikai természetű volt, Spelman szerint ékes bizonyítékokat szolgáltat az Ószövetség, amiből megtudhatjuk, hogy a patriarchák imperium birtokában eljárva háborút is hirdethettek és halálbüntetést is kiszabhattak.⁴⁶

Mindezek alapján talán kevésbé meglepő, hogy a patriarchális érvelés jellegadó sajátosságaként Schochet is és Sommerville is az atyai és királyi hatalom azonosítását jelölik meg, aminek kimutatásával a patriarchalizmus royalista szerzői a szerződéselméletek alapját képező természetes szabadság tézisére igyekeztek megsemmisítő erejű csapást mérni a politikai hatalom természetes voltának igazolásával.⁴⁷ Ugyanakkor a patriarchális felfogás ezen olvasata, tűnjék bármily plauzibilisnek is első látásra, két okból is gondolkodásba ejtő. Először is be kell látnunk, hogy a fenti szerzők egyike

⁴² Thomas JACKSON: A Treatise of Christian Obedience. In: *The Works of Thomas Jackson*. Vol. XII. Oxford, Oxford University Press, 1844. 312.

⁴³ Digges patriarchalizmusához ld. SCHOCHET (1975) i. m. 102–104.

⁴⁴ Dudley DIGGES: *The Unlawfulness of Subjects taking up Armes against their Sovereigne* etc. 1643. 14–15.

⁴⁵ Roger MAYNWARDING: *Religion and Alegiance: In Two Sermons Preached before the Kings Maiestie* etc. London, Richard Badger, 1627. 13.; John SPELMAN: *A View of a Printed Book Intitled Observations upon His Majesties late answers and expresses*. Oxford, Leonard Liechfield, 1642. 13

⁴⁶ Uo. Spelman patriarchalizmusához ld. SCHOCHET (1975) i. m. 100–102.

⁴⁷ SCHOCHET (1975) i. m. 12–14.; SOMMERVILLE (2014) i. m. 32–35.

sem tekinthető számottevő politikai gondolkodónak, akitől azt várhatnánk, hogy reflektáltan és filozófiai igényességgel fejtsse ki elméletét, így viszont előfordulhat, hogy a vizsgálódásunk során feltárt patriarchális felfogás valójában nem is bír kellő megalapozással és kidolgozottsággal, amely sejtést erősíteni látszik az a körülmény is, hogy a patriarchális érvek meglehetősen esetlegességgel kerülnek elő a fenti szövegekben. Másrészt pedig anélkül sem mehetünk el szó nélkül, hogy a patriarchalizmus alapkézise, az atyai és királyi hatalom azonosítása, gyakorlatilag védhetetlenné teszi a patriarchális elméleteket, amelynek nyilvánvalósága, ahogyan azt a hivatkozott Digges szöveghely is tanúsítja, feltételezhetjük, hogy az általunk patriarchálisnak nevezett szerzők előtt is ismert volt.

A kérdés feloldására, azt gondolom, egyetlen megoldás kínálkozik, jelesül meg kell vizsgálnunk Robert Filmer, a patriarchális felfogás egyetlen számottevő és kellőképpen felkészült teoretikusának elméletét.

3. Robert Filmer patriarchális államelmélete

Robert Filmer (1588–1653) viszonylag jelentős államelméleti és politikai filozófiai hagyatékot hagyott az utókorra, mely, ha a zömében Bodin idézeteket közreadó *The Necessity of the Absolute Power of all Kings* című traktátust nem is számítjuk, öt különböző, alapvetően polémikus értekezésből tevődik össze. Ezek közül időrendi sorrendben az első a hírhedt *Patriarcha*, amelynek kéziratán Filmer az 1620-as évek végén kezdhett el dolgozni és könnyen elképzelhető, hogy 1631 táján fejezhette be a munkát,⁴⁸ igaz a mű nyomtatásban Filmer életében nem jelent meg, bár Cesare Cuttica úgy véli, hogy 1632-ben Filmer sikertelenül ugyan, de megpróbálkozott az értekezés publikálásával.⁴⁹ A második a sorban a Philip Hunton *Treatise of Monarchie* (1643) című művére írt filmeri válasz, a *The Anarchy of a Limited or Mixed Monarchy*, mely 1648. áprilisában jelent meg. Ezt követte 1652. februárjában a három polémiából álló *Observations concerning the Originall of Government*, majd májusban megjelenik az *Observations upon Aristotles Politics concerning Forms of Government* is, melyhez függelékként csatlakozik a *Directions for Obedience to Government in Dangerous and Doubtful Times*.

Már ebből a rövid áttekintésből is kitűnik, hogy Filmer alkotói korszaka egy több, mint húsz éves időszakot ölelt fel, aminek során különféle összefüggésekben igyekezett az uralkodói hatalom abszolút és természetes mivoltát igazolni. Ezzel együtt, a Filmer politikai filozófiájának értelmezésével foglalkozó modern szakirodalom, kevés kivételtől eltekintve,⁵⁰ Filmer állam- és politikaelméletét a maga teljességében, az egyes értekezésekből kiolvasható hangsúlyeltolódásoktól függetlenül törekszik elemezni. Ennek eredményeként számtalan olyan elhamarkodott megállapítással találkozhatunk,

⁴⁸ Johann P. SOMMERVILLE: Introduction. In: Sir Robert FILMER: *Patriarcha and Other Writings*. Ed. Johann P. SOMMERVILLE. Cambridge, Cambridge University Press, 1991. xxxiv.

⁴⁹ CUTTICA (2012) i. m. 143–147.

⁵⁰ CUTTICA (2012) i. m.; Lee WARD: *The Politics of Liberty in England and Revolutionary America*. Cambridge, Cambridge University Press, 2004. 23–95.

mint például az, hogy Filmer érvelésének központi eleme az atyai és királyi hatalom azonosítása,⁵¹ vagy, hogy elméletének legteljesebb és tökéletesebb manifesztációja a *Patriarcha*.⁵²

Ahhoz, hogy az efféle félreértéseket elkerüljük, és hogy Filmer valódi államelméleti jelentőségét megérthessük, szükséges az egyes értekezések érvelését külön-külön is áttekinteni, mely munka egyébiránt a patriarchális érvek érvelésben betöltött szerepének és tulajdonképpeni jelentőségének a megértéséhez is elengedhetetlen. Ez a vállalkozás ugyanakkor túlmutat jelen tanulmány keretein, így ezen a helyen, csak annyit tartok fontosnak leszögezni, hogy Filmer munkásságának a vizsgálata során azt vehetjük észre, hogy az idő előrehaladtával egyre nyomatékosabban törekszik megfogalmazni a premisszáiban rejlő logikai végkövetkeztetést, vagyis, hogy minden kormányzat szükségszerűen abszolút és monarchikus.⁵³ A patriarchális érvek értelmezése során is ezt a következtetést kell tehát szem előtt tartanunk, ügyelve azonban arra is, hogy Filmer patriarchális érvei az érvelése szempontjából csak járulékos jelentőségűek.

Az elmondottak fényében talán kevésbé meglepő, ha Filmer patriarchális elméletét legkorábbi műve, a *Patriarcha*, tükrében igyekszem rekonstruálni. Ez az értekezés, mint ahogyan alcíme is előrevetíti (*The Natural Power of Kings Defended against the Unnatural Liberty of the People. By Arguments Theological, Rational, Historical, Legall*) egy, az ember természetes szabadságának tézise elleni szisztematikus támadás, mely a szerződéselméletek alapját képező három előfeltevés – úgymint az ember szabadnak született, az emberi közösségeknek szabadságában áll megválasztani azt a politikai berendezkedést, amelyben élnek és az ember alkotta pozitív törvények a szuverén felett állnak⁵⁴ – tarthatatlanságát igyekszik kimutatni. Úgy véli, ha e három premissza valótlanúságát sikerül bizonyítania, „the whole fabric of this vast engine of popular sedition would drop down of itself.”⁵⁵

Filmer patriarchálisnak aposztrofált érvei az első premisszához kapcsolódnak és azt próbálja szemléltetni általuk, hogy a politikai kormányzat valójában természetes és egyidős az emberi társadalmakkal. Filmer szerint ennek ékes bizonyítéka, hogy bár nem minden uralkodó tekinthető egyben a kormányzott közösség atyjának is, minden

⁵¹ Peter LASLETT: Introduction. In: Peter LASLETT (ed.): *Patriarcha and Other Political Works of Sir Robert Filmer*. Oxford, Blackwell, 1949. 13.; John DUNN: *The Political Thought of John Locke. An Historical Account of the Argument of the 'Two Treatises of Government'*. Cambridge, Cambridge University Press, 1969. 72–74.; SCHOCHET (1975) i. m. 136–158.; DALY (1979) i. m. 67–69.; SOMMERVILLE (1991) i. m. xvi.; CUTTICA (2012) i. m. 127., 150–151.; Takuya FURUTA: Sovereignty without State: God and Fathers in the Political Thought of Robert Filmer. *Journal of Political Science and Sociology*, Vol. 18., No. 3. (2013) 166–167.; RIGÓ Balázs: Robert Filmer és a patriarchális államelmélet. In: FAZEKAS Marianna (szerk.): *Jogtudományi előadások az Eötvös Lóránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar Doktori Iskoláinak Konferenciáján. 2016. június 10.* Budapest, ELTE ÁJK, 2016. 281.; RIGÓ (2020) i. m. 206–207. Érdemes megemlíteni továbbá W. H. Greenleaf és Konlter László olvasatát, akik Filmer patriarchalizmusában egyszerűen csak egy analogikus érvt látnak. GREENLEAF i. m. 86–87.; KONTLER i. m. 106–107.

⁵² Vö. SOMMERVILLE (1991) i. m. xiii.

⁵³ FILMER i. m. 281.

⁵⁴ Uo. 2., 35.

⁵⁵ Uo. 3.

uralkodói hatalom ilyen atyai hatalomban történt jogutódlás eredményeként háramlott a hatalom gyakorlójára.

„It may seem absurd to maintain that kings now are the fathers of their people, since experience shows the contrary. It is true, all kings be not the natural parents of their subjects, yet they all either are, or are to be reputed as the next heirs to those progenitors who were at first the natural parents of the whole people, and in their right succeed to the exercise of supreme jurisdiction. [...] But after a few descents, when the true fatherhood itself was extinct and only the right of the father descended to the true heir, then the title of prince or king was more significant to express the power of him who succeeds only to the right of that fatherhood which his ancestors did naturally enjoy. By this means it comes to pass that many a child, by succeeding a king, hath the right of a father over many a grey-headed multitude, and hath the title of *pater patriae* [father of the fatherland].”⁵⁶

Filmer tehát nem az atyai minőséget, hanem az atyai jogállásban történő utódlást jelöli meg minden kormányzati hatalom forrásaként, mely így viszont nem csak monarchikus, hanem bármely állam- és kormányforma esetén alkalmazható. Mint írja,

„[i]n all kingdoms or commonwealths in the world, whether the prince be the supreme father of the people or but the true heir of such a father, or whether he come to the crown by usurpation, or by election of the nobles or of the people, or by any other way whatsoever, or whether some few or a multitude govern the commonwealth, yet still the authority that is in any one, or in many, or in all of these, is the only right and natural authority of a supreme father.”⁵⁷

Filmer fenti érvelése ugyanakkor csak annyiban fogadható el, amennyiben bizonyítást nyer, hogy a patriarchák családkormányzati hatalma valójában politikai természetű volt. Éppen ezért Francisco Suárezzel vitatkozva,⁵⁸ Filmer kifejti, hogy

„[i]f Adam did or might exercise in his family the same jurisdiction which a king doth now in a commonweal, then the kinds of power are not distinct, and though they may receive an accidental difference by the amplitude or extent of the bounds of the one beyond the other, yet since the like differences is also found in political estates, it follows that economical and political power differ no otherwise than a little commonweal differs from a great one.”⁵⁹

⁵⁶ Uo. 10.

⁵⁷ Uo. 11.

⁵⁸ FRANCISCO SUÁREZ: *Tractatus de legibus ac Deo legislatore*. III, 2,3.

⁵⁹ FILMER i. m. 19.

Azt gondolom, az iménti áttekintés is tökéletesen igazolja, hogy a locke-i olvasattal szemben,⁶⁰ Filmer elméletének semmi köze sincs az uralkodók atyaságához és látható az is, hogy még csak kísérletet sem tett arra, hogy az atyák természetes, a nemzés tényéből származó hatalmát próbálja jogutódlás tárgyává tenni. Ehelyett a filmeri „right of fatherhood” valójában olyan szuverén hatalmat jelöl, amely egyidős az emberi közösségekkel, ugyanis Filmer meglátása szerint egyetlen emberi közösség, így pedig az első család sem létezhet politikai kormányzat nélkül.⁶¹ Ez a hatalom kezdetben a patriarchákat illette meg, és őket természetes atyaságuk folytán, de ettől még a királyok nem fognak atyai hatalmat gyakorolni, hanem egyszerűen csak a főhatalom gyakorlásában következik be jogutódlás és ezáltal, jogi értelemben a szuverén atya helyébe lépnek.

Jóllehet Filmer szóhasználata meglehetősen szerencsétlen és talán nem túlzás azt sem mondani, hogy zavarba ejtő, mégis elméletének értékelése során nem szabad megfedelkednünk arról sem, hogy Filmer számára még nem tudatosulhatott a hobbes-i *Leviatánban* megfogalmazott fikciós elmélet szentenciája.

4. Következtetések

A fenti vizsgálódásaim során arra a kérdésre kerestem a választ, hogy mennyiben legitim a koramodern politikai gondolkodás számos royalista képviselőjének, mint például Robert Filmer, Roger Maynwaring vagy I. Jakab király elméletét patriarchálisnak aposztrofálni és mennyiben helyes a patriarchális felfogást a politikai hatalom önálló magyarázóelvének tekinteni? Azt gondolom, sikerült kimutatnom, hogy a patriarchalizmus történeti kategóriaként nem értelmezhető a vizsgált korban, jóllehet különféle patriarchális érvekkel helyenként mégis találkozni lehet. Ezek részben valószínűleg tényleg analogikus érvek, ahogyan azt több modern kommentátor gondolja, melyek a tudor- és stuart-kori angol társadalom erőteljesen patriarchális berendezkedésére és ezzel összefüggésben az érzelmek szerepére támaszkodnak, de ezzel együtt is olyan komolyanvehető és kidolgozott patriarchális érveléssel, mely az atyai és uralkodói hatalom azonosságára alapoz, nem találkozhatunk.

Mindezek alapján, úgy hiszem, a patriarchális jelző használata félrevezető a vizsgált szerzői kör és különösen Robert Filmer vonatkozásában, mivel eltereli a figyelmet a valódi kérdésekről, cserébe viszont túlértékel az érvelés szempontjából kevésbé jelentős esetlegességeket. E helyzet megoldásaként megfontolandónak tartom, a schochet-i észrevétellel összhangban,⁶² az érvelés naturalisztikus vonatkozásainak kidomborítását, mely alatt a politikai kormányzat természetességét és az így felfogott természetes állapot megismerhetőségét értem.

⁶⁰ JOHN LOCKE: *Two Treatises of Government*. Ed. Peter LASLETT. Cambridge, Cambridge University Press, 142003. 196.

⁶¹ FILMER i. m. 145., 284.

⁶² SCHOCHET (1975) i. m. 14.